

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Γ. ΒΛΑΧΟΥ, *Ἡ δημοκρατική κοινωνία καὶ ὁ πολίτης. Στὸ κατώφλι τοῦ εἰκοστοῦ πρώτου αἰώνα*, Ἀθήνα, Παπαζήση, 1995, σελ. 273.

Μολονότι εἶναι δυνατό νὰ ὑποστηριχθεῖ, ὅτι δὲν ὑπάρχει μία αἰώνια φιλοσοφία (*philosophia perennis*), ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ πάντα νὰ δικαιώνει τὸ ἐγχείρημα τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ συνάρτησή της μὲ ὅ,τι οὐσιαστικό, καὶ αὐτὸ ἔχει σχέση μὲ ὅ,τι ὀνομάζεται στὴ σύγχρονη ἐρμηνευτικὴ «συγχώνευση τῶν ὀριζόντων»: ἡ γνήσια ἱστορικὴ συνείδηση ἀναλύοντας τὶς ἀντιλήψεις τοῦ παρόντος ἀναχωνεῦει καὶ συγχωνεῦει τὸ παρελθὸν εὐθυσμένη στὶς μελλοντικὲς δυνατότητες τοῦ πνευματικοῦ ὀρίζοντα τοῦ ἀνθρώπου. Στὸ κατώφλι τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα ὁ πολιτολόγος μὲ διεθνή ἀναγνώριση Ἀκ. Γ. Βλάχος συγκεντρώνει σὲ ἓνα βιβλίο σειρὰ Ἀνακοινώσεων καὶ Ὁμιλιῶν του καὶ «προκαλεῖ τὸν ἀναγνώστη» νὰ ἐγκύψει ἐπάνω σὲ ιδέες καὶ θεσμοὺς ποὺ «εἴτε ἔχουν παραμείνει σκοτεινοὶ στὴν ἱστορία καὶ τὴ σύγχρονη πραγματικότητα εἴτε ἀποτελοῦν ἀδιευκρίνιστες ἀκόμη ἐκδηλώσεις μιᾶς ἐντελῶς νέας ἐποχῆς γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν πολίτη».

Ἡ «Ἑλλάδα τῶν πόλεων»¹, ἡ γεννήτρια τῆς δημοκρατίας καὶ ἡ Ἑλλάδα «στὸ κατώφλι τοῦ εἰκοστοῦ πρώτου αἰώνα» μελετᾶται διεισδυτικὰ καὶ δυναμικὰ μέσα στὶς πολυμερεῖς διαστάσεις τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι ὡς πρὸς τὶς θεμελιακὲς ἔννοιες τῆς πολιτικῆς: δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, συνταγματικὴ ιδέα, ἐλευθερία, παιδεία, αὐτοδιοίκηση, σωματειακὴ λειτουργία, κόμματα, κοινωνικο-πολιτικὴ πολυφωνία, νόμος, προγραμματισμός.

Τὸ βιβλίο διαρθρώνεται σὲ δώδεκα μέρη, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρῶτο περιλαμβάνει ὀρισμένες «προεισαγωγικὲς ἐπισημάνσεις» ποὺ στοχεύουν στὴν ὑπόδειξη σειρᾶς ἐννοιολογικῶν καὶ πραγματικῶν προϋποθέσεων γιὰ μιὰ ὀρθὴ ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος» (σ. 9), μέσα ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τῶν θεσμῶν, «στὸν τομέα ἰδιαίτερα τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν» (σ. 13).

Στὴν εἰσαγωγὴ αὐτὴ ὁ συγγραφέας, ἀφοῦ ἐπισημάνει τὶς θεσμικὲς ἀδυναμίες τοῦ Συντάγματος τῆς 11ης Ἰουνίου (ἀποκλεισμός τῆς ἀναγκαίας περιφερειακῆς αὐτοδιοίκησης καὶ ἀποκέντρωσης - ἐκλογή τοῦ Προέδρου

1. Βλ. καὶ τὸν πρόλογο τοῦ Ἀκ. Γ. Βλάχου στὸ βιβλίο μου *Μελετήματα Προσωκρατικῆς Ἠθικῆς*, ἔκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1994, σ. 9.

Δημοκρατίας από τη Βουλή) που συνεπάγονται την ενίσχυση του ρόλου των κομμάτων, έμμένει στην ανάγκη να υπάρξει «άνοιγμα προς την κοινωνία, ... θέληση εντάξεως της Χώρας στους ρυθμούς της προόδου» (σ. 15)· και καταλήγει σ' αυτό που αποδεικνύει και τον ηθικό τροπισμό του πνεύματός του: ότι οι θεμελιώδεις δημοκρατικές έννοιες είναι οι ίδιες με αυτές που κληροδότησε στον κόσμο ή κλασσική αρχαιότητα· «ό έλεύθερος άνθρωπος και ό πολίτης, ή δημοκρατία και ή λαϊκή κυριαρχία, ό γραπτός νόμος και τó κράτος δικαίου και δικαιοσύνης, ή συνταγματική ιδέα» (σ. 26).

Στό μελέτημα «Προβλήματα και Θεσμοί της σύγχρονης δημοκρατίας», που περιέχει έπιτυχείς συναρτήσεις των έννοιών της Ιστορίας και του λαού προς την πρόοδο, ό συγγραφέας έμβαθύνει στη σημερινή «κρίση της δημοκρατίας στον υπέρτατο βαθμό» (σ. 21) και στοιχειοθετεί την ιδέα, ότι ή δημοκρατία είναι πολίτευμα της προόδου, έμμένοντας σ' αυτό που αποτελεί είδητικό γνώρισμα του αρχαίου έλληνικού στοχασμού: δηλαδή στην ιδέα της σύνδεσης πολιτικής δικαίου και ήθικης, σέ αντίθεση με την παράδοση πολιτικών πρακτικών άνεξέλεκτων από την ήθική, όπως κρατικής έπιβολής (π.χ. *Ragione di stato*), φυσιοκρατικής αντίληψης της κοινωνίας κ.ά. Δημοκρατική έλευθερία και άξιοκρατία, ίσονομία νοούμενη ως κανόνας «ίσων εύχειρων» και λαϊκή κυριαρχία και τά δύο αυτά ως μέσα για την «έπίτευξη νομίμων και θεμιτών σκοπών» (σ. 27), γενικό συμφέρον είναι αρχές οι οποίες, καθόσον διαφυλάσσονται και ύπηρετούνται, μαζί με τά νέα δεδομένα διοργάνωσης και λειτουργίας της κοινωνικής ζωής (όπως ό συνδικαλισμός - συντεχνίες και σωματεία) και καθοδηγητικά προς αυτά, συμβάλλουν «στην καλλίτερη έξυπνέτηση των ατόμων και του κοινωνικού συνόλου» (σ. 30).

Μέ άφορμή τις σύγχρονες συζητήσεις τόσο για τά δικαιώματα του ανθρώπου όσο και για τις σύγχρονες παραβιάσεις τους και άντλώντας έρείσματα από την φιλοσοφική ανθρωπολογία που σήμερα συνταιριάζει άπόψεις της κοινωνικής έπιστήμης και της ιστορίας, ό Γ. Βλάχος στό μελέτημα «Τό δικαίωμα του ανθρώπου και ή δημοκρατική κοινωνία» έκθέτει μιá ανθρωποκεντρική και ταυτόχρονα κοινωνική αντίληψη των δικαιωμάτων· τό μελέτημα άποτελεί θεωρητική προσέγγιση του δικαιώματος του ανθρώπου «ως κεντρικού σημείου άναφορās του καθόλου συστήματος των ατομικών δικαιωμάτων και έλευθεριών, και, κατ' έπέκταση, του περιεχομένου και των όρίων της δημοκρατικής έλευθερίας» (σ. 31). Η έρευνα και μελέτη των δικαιωμάτων και έλευθεριών πρέπει, κατά τον συγγραφέα, νά διαμορφώνεται από τις σύγχρονες έμπειρίες του ανθρώπου με κεντρικό σημείο άναφορās την «ύπό διαμόρφωση παγκόσμια κοινότητα των ανθρώπων» (σ. 33). Η άνάλυση του θεμελιώδους δικαιώματος του ανθρώπου αποκαλύπτει τόν διαλεκτικό στοχασμό του συγγραφέα, καθώς έδράζεται «στη διαλεκτική

καὶ διαλογικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου ὡς κοινωνικοῦ ὄντος» (σ. 41) καὶ τοῦ ἀνθρώπου ὡς προσωπικότητας (σ. 46). Ἀντίμαχος στὸν δογματισμὸ τῆς ἀρχῆς, ὅτι οἱ ἄνθρωποι γεννιῶνται ἐλεύθεροι καὶ ἴσοι μέσα στὴ φύση, ἐφόσον καὶ τὸ ἀντίθετο εἶναι ἀληθινό, ὁ συγγραφέας ἀπορρίπτει —μὲ ἐπιχειρήματα— ἀντιλήψεις, ὅπως ἡ φυσιοκρατικὴ καὶ βιολογικὴ, τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ κράτους, κρίνει τὴ διδασκαλία τοῦ Montesquieu, καθὼς καὶ τὸν νομικὸ θετικισμό.

Στὸν στοχασμὸ τοῦ Γ. Βλάχου πυρηνικὴ εἶναι ἡ ἰδέα τῆς ἀμοιβαιότη-
τας, ἡ ὁποία φωτίζει θετικὰ καὶ τὴν ἔννοια τοῦ νόμου συνταιριάζοντας
Ἠθικὴ καὶ Δίκαιο: οἱ ἄνθρωποι «δὲν γίνονται ἐλεύθεροι καὶ ἴσοι παρὰ μόνο
ἀπὸ τῆ στιγμῆ πού ἡ σχέση ἀμοιβαιότητος ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ τὴν ἐξατομί-
κευση παίρνει τὴ μορφή ἐνὸς νόμου ... ὁ ὁποῖος κάνει αὐτονόητη τὴν ἐξί-
σωση: δικαίωμα = ὑποχρέωση, τόσο στὸ ἐπίπεδο τῶν ὑποκειμενικῶν συνει-
δήσεων (Ἠθικὴ) ὅσο καὶ σ' ἐκεῖνο τῶν ἀντικειμενικῶν ρυθμίσεων τῆς
συμπεριφορᾶς (Δίκαιο)» (σ. 39).

Στὴ συνέχεια ὁ συγγραφέας ἀντιμετωπίζει κριτικὰ τὸν φιλελευθερισμὸ
καὶ τὸν σοσιαλισμὸ καὶ εὐστοχαπρατηρεῖ: «οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι ἐξ ἴσου
ἐλεύθεροι καὶ ἴσοι καθ' ὅλες τὶς ιδιότητες καὶ πράξεις τῶν ὁποίων εἶναι
ὑπεύθυνοι εἴτε πρόκειται ὑπὸ καθεστῶς ἀτομιστικὸ ἢ φιλελεύθερο, εἴτε
ζοῦν καὶ κινουῦνται ὑπὸ καθεστῶς κοινωνιστικὸ ἢ αὐταρχικὸ. Κατὰ τὴν
πορεία τῆς προόδου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ μερικοὶ προχωροῦν ἐμπρός, ἄλλοι
μένουν πίσω, ὅποιαδήποτε κι ἂν εἶναι ἡ ἐνίσχυση τὴν ὁποίαν λαμβάνουν
ἀπὸ τὴν κοινωνία» (σ. 42). Ἀναβιώνουν ἐδῶ οἱ ἐλληνικὲς ἀρχές - προστα-
κτικὲς τῆς ἀξιοκρατίας, ἡ πλατωνικὴ καὶ ἀριστοτελικὴ ἰδέα τῆς κατ' ἀξίαν
ἀπονομῆς τῶν ἀξιομάτων καὶ τῶν τιμῶν, ἡ ἀπόρριψη τοῦ ἰσοπεδωτισμοῦ
καὶ ἡ ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου - ὑπεύθυνου παράγοντος τοῦ πεπωμένου του.
Χωρὶς νὰ παραγνωρίζει τὴ σύνδεση δικαιώματος τῆς προσωπικότητας τοῦ
ἀνθρώπου μὲ τοὺς ὑλικοὺς παράγοντες καὶ τὶς ἰδιαίτερες ἱστορικὲς συν-
θῆκες (π.χ. ἰδιοκτησία, τύπος ἄλλοτε καὶ σήμερα), ὁ Γ. Βλάχος ἐπιμένει στὴν
ἀνάγκη «ἢ παρεχόμενη προστασία (νὰ) ἀφήνει ἀδιατάρακτον τὸν οὐσια-
στικὸ πυρήνα τοῦ δικαιώματος, τὴ δυνατότητα δηλαδή καλλιέργειας καὶ
ἀναπτύξεως τοῦ προσώπου στοὺς κόλπους τοῦ εὐρύτερου συνόλου μέσα
στὸ ὁποῖο ζεῖ καὶ κινεῖται» (σ. 44), καὶ μὲ αὐτὸ τὸ πρίσμα ὑποστηρίζει ὅτι
κάθε συνταγματικὸς ὁρισμὸς τῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν ἐλευθεριῶν ὑπόκει-
ται σὲ ἀναθεώρηση, μὲ ἐξαίρεση τὶς διατάξεις πού κατοχυρώνουν, ὑπὸ τὴν
καταλυτικὴ ἀρχὴ τῆς ἰσονομίας τὴν ἐλευθερίαν καὶ ἀσφάλειαν τοῦ ἀτόμου ὡς
προσώπου» (σ. 44).

Τὸ μελέτημα κλείνει ἡ διερεῦνση τοῦ στοχασμοῦ «σὲ ἐθνικὴ καὶ πα-
γκόσμια κλίμακα», ἡ καταγγελία τῆς παραβίασης τῶν δικαιωμάτων «ὁλό-

κληρων λαῶν» ἀπὸ τοὺς δυνατοὺς τῆς Γῆς, καθὼς καὶ ἡ προσταγὴ ἀναθεώρησης «τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν προκαταλήψεων ποὺ πληρῶνουν τὸ χῶρο τῆς ἱστορικῆς μας ὑπάρξεως» (σ. 49).

Στὸ μελέτημα «Ἡ δημοκρατία καὶ ἡ συνταγματικὴ ἰδέα» ὁ συγγραφέας διερευνᾷ, ἱστορικὰ καὶ κριτικά, ἔννοιες ὅπως: «λαϊκὴ κυριαρχία», λαὸς σὲ συνάρτηση μὲ τὴ δημοκρατία καὶ μὲ ἀναφορὲς στὴ γαλλικὴ διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Πολίτη καὶ στὸν Ἑλληνικὸ Συνταγματικὸ Χάρτη, γιὰ νὰ συμπεράνει ὅτι ἀρχαία καὶ νεώτερη δημοκρατία ἔχουν ἀτομοκεντρικὸ προσανατολισμὸ «τὸν ὁποῖο ... ἐπιβεβαιώνει ... ὁ ἐμπλουτισμὸς τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀτόμου μὲ ἀντίστοιχες ὑποχρεώσεις καὶ μὲ νέα κοινωνικά καὶ πολιτισμικά δικαιώματα» (σ. 56) καὶ ὅτι ἡ συνταγματικὴ ἰδέα, διὰ τῆς ὁποίας γίνεται δυνατὴ ἡ δημοκρατία ὡς πολίτευμα τοῦ Λόγου, «δεσμεύει ἐξ ἴσου καὶ τὸ Λαὸ καὶ τοὺς ἐκάστοτε φορεῖς τῆς ἐξουσίας» (σ. 58).

Στὸ μελέτημα γίνεται ἰδιαίτερη ἀναφορὰ στὴ σύγχρονη ἐποχὴ καὶ στὴν προσπάθεια, σὲ ἐσωτερικὸ καὶ διεθνὲς ἐπίπεδο, ἐπίτευξης τῶν ἀναγκαίων ἀναπροσαρμογῶν ποὺ ὑποβάλλει ἡ συνταγματικὴ ἰδέα.

Καὶ στὸ μελέτημα «ὁ οἰκονομικὸς καὶ κοινωνικὸς πλουραλισμὸς καὶ ἡ ἔννοια τῆς δημοκρατικῆς κοινωνίας» — πρωτοδημοσιευμένο στὴ *ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ* τὸ 1989 — ποὺ περιέχει καὶ μιὰ σημαντικὴ παρατήρηση γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὡς θεμελιωτὴ τοῦ πλουραλισμοῦ «ὡς μεθόδου ἀναλύσεως τῶν πολιτικῶν φαινομένων» (σ. 70), καὶ τελειώνει μὲ τὴν ἀριστοτελικὴ ταυτότητα ἐλεύθερου ἀνθρώπου καὶ πολίτη, ὁ συγγραφέας ὀρθὰ ἔρχεται κατὰ πρῶτο σ' αὐτὸ ποὺ οἱ ἀρχαῖοι ἔλεγαν «ἐπίσκεψιν τῶν ὀνομάτων»: ἐξετάζει ἔτσι τοὺς ὅρους «πλουραλισμὸς» καὶ «δημοκρατικὴ κοινωνία» — ὁ δεύτερος μὲ ἀναφορὰ καὶ στὴν Εὐρωπαϊκὴ Σύμβαση Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων, ὅπου ἡ συχνότητα τοῦ ὅρου «δείχνει ... ὅτι τὸ περιεχόμενο τῆς ἔννοιας αὐτῆς εἶναι ... δυνατόν νὰ μετρηθεῖ ἀντικειμενικά καὶ δὲν μπορεῖ νὰ δώσει ἀφορμὴ σὲ καμμιά ἀμφισβήτηση» (σ. 74).

Τὸ μελέτημα διαρθρώνεται σὲ ἐνότητες, στίς ὁποῖες περιλαμβάνονται διασαφηνίσεις σχετικὰ μὲ τὴν προέλευση καὶ μετεξέλιξη τοῦ κράτους-ἔθνους. **Α.** Τὸ κράτος ἔθνος καὶ οἱ μεταμορφώσεις του· μὲ ὑποκεφαλαῖα: Ἀπὸ τὴν ὀρθολογιστικὴ ἀντίληψη ἕως τὴν ἱστορικὴ ἀντίληψη τοῦ Κράτους-Ἐθνους· ὁ ἄνθρωπος, ἡ κοινωνία καὶ ἡ κρατικὴ ἐξουσία. **Β.** Οἱ μεταμορφώσεις τοῦ κράτους-ἔθνους καὶ ἡ κρίση τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας· μὲ ὑποκεφάλαια: Ἡ νέα κοινωνία. Ἡ ἀνάλυση τοῦ κοινωνικοῦ προγραμματισμοῦ· ἡ διεύρυνση τῆς ἔννοιας τῆς δημοκρατίας. **Γ.** Πρὸς ἓνα πρόσφορο ὄρισμὸ τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας σὲ ἓνα πλουραλιστικὸ καθεστῶς· μὲ ὑποκεφαλαῖα: Ἡ λαϊκὴ κυριαρχία καὶ ὁ πλουραλισμὸς· ἀπὸ τὸ δημοκρατικὸ

κράτος στη δημοκρατική κοινωνία· τὰ πολιτικά κόμματα, ἡ ἀντιπροσώπευση καὶ ἡ συμμετοχή. Ὁ πλοῦτος τῶν ἱστορικῶν ἀναφορῶν, τῶν κριτικῶν ἐπισημάνσεων, τῶν συνθετικῶν θεωρήσεων εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ αὐτοῦ τοῦ τρόπου προσέγγισης τῆς ἔννοιας τῆς δημοκρατικῆς κοινωνίας. Καὶ ἐδῶ κυρίαρχη ἰδέα εἶναι ἡ ἀναγνώριση τοῦ ἀτόμου ὡς προσώπου, δηλαδή ὄντοτητας μὲ ἐνύπαρκτη «διαφορά», καὶ ἡ καθοριστικὴ τῆς δημοκρατικῆς κοινωνίας σημασία του.

Ἐπανερχόμενος στὴ δεσπόζουσα ἔννοια τῆς προόδου ὁ συγγραφέας συμπεραίνει γιὰ τὰ ἐπιφορτισμένα μὲ τὴ διαχείριση τῆς συνολικῆς πολιτικῆς κοινωνίας ὄργανα, ὅτι «ὁ ρόλος τους συνίσταται στὴ διευκόλυνση μιᾶς ἡρεμῆς συμβιώσεως καὶ στὸν συντονισμό τῆς ἀλληλέγγυας δράσεως προσώπων ἐνσωματωμένων ὀργανικὰ ἀπὸ τὴν πρόοδο καὶ τὸν πολιτισμὸ μέσα σὲ κοινωνίες πολὺπλοκες .. πού ἡ ὑπαρξή τους γίνεται ... προϋπόθεση γιὰ τὴ νομιμοποίηση τῆς ἴδιας τῆς κρατικῆς ἐξουσίας» (σσ. 116-117).

Καὶ ἡ διερεύνηση τῆς ἔννοιας τῆς ἐλευθερίας τοῦ πολίτη, πού ἀκολουθεῖ, γίνεται σὲ ἱστορικὸ πλαίσιο καὶ ἐπαναφέρει βασικὰ συμπεράσματα τοῦ μελετητῆ, ὅπως τὸ ἐσφαλμένο τῆς ὑπόθεσης, ὅτι «οἱ ἄνθρωποι ὡς ἄτομα γεννιοῦνται ἐλεύθεροι καὶ ἴσοι μέσα στὴ Φύση», τὴν ἰδέα τῆς ἀμοιβαιότητος τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τοὺς ἄλλους, «τῶν ὁποίων ἀναγνωρίζει τὴν ταυτότητα ὑπὸ τὴν μορφή μιᾶς διαφορᾶς πρὸς αὐτὸν τὸν ἴδιο» (σ. 122), τὶς ἀρχές τῆς ἀλληλεξάρτησης καὶ εὐθύνης, τὴ σημασιολόγηση τῶν ὄρων «λαός», «λαϊκὴ κυριαρχία», τὴν ἔννοια τοῦ προσώπου. Ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη καθορίζεται μέσω τῆς ἰδέας τοῦ «μετέχειν» (μὲ ἀναφορὲς στὸν Ἀριστοτέλη καὶ στὰ νεώτερα πολιτεύματα τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας).

Τὸν συγγραφέα ἀπασχολεῖ τὸ πρόβλημα τῆς πρόκρισης, στοὺς νεώτερους χρόνους, τοῦ προτύπου τοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ συστήματος διακυβέρνησης, μὲ ἀναφορὲς καὶ στὸ *Πνεῦμα τῶν Νόμων* τοῦ Montesquieu — γιὰ τὸν ὁποῖο ἄλλωστε ὁ Γ. Βλάχος ἔχει συγγράψει καὶ ὁλόκληρο βιβλίο, πού, μεταφρασμένο ἀπὸ τὰ γαλλικά, κυκλοφόρησε τὸ 1980 μὲ τίτλο: *Ἡ πολιτικὴ τοῦ Montesquieu*, κατὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἐλευθερία τοῦ πολίτη εἶναι ὑψιστὸ κριτήριο νομιμοποίησης τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας.

Ἡ ἀναφορὰ στὰ σημερινὰ ἀντιπροσωπευτικὰ πολιτεύματα εἶναι καὶ ὀξυδερκὴς σύνοψη τῶν δυσχερειῶν πού «καθιστοῦν τὴν ἐλευθερία τοῦ πολίτη ... προβληματική». Κι ἐδῶ ὁ συγγραφέας δὲν τοποθετεῖται ἐντὸς τοῦ διλήμματος τῆς ἐπιλογῆς μεταξὺ ἁμεσης καὶ ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας· μὲ κριτήριο τὴν ἐλληνικότετη ἀρχὴ τοῦ κοινοῦ συμφέροντος ἀποφαίνεται καὶ πάλι κατὰ τρόπο διαλεκτικό, ὅτι «ἀνάλογα μὲ ... τὶς ἰδιαιτερότητες» (τοῦ πολιτικοῦ χώρου, τὸ μέγεθος, τὶς παραδόσεις, τὴν κινητικότητα τῆς δομῆς του κ.λ.π.) «σὲ κάθε συγκεκριμένο κλιμάκιο τῆς πολιτικῆς ζωῆς

άνταποκρίνεται ή ανάγκη και της αντιπροσώπευσης και της ένδεχόμενης παρεμβολής θεσμών άμεσης δημοκρατίας που μπορεί να κυμαίνεται από το δημοψήφισμα και την λαϊκή έντολή ως την ενεργό συμμετοχή σε λαϊκές συνελεύσεις και σε αυτοδιοικούμενες πολιτικές ομάδες ή οργανώσεις. Έκείνο που προέχει, σε κάθε περίπτωση ... είναι ... ή προστασία του κοινού αγαθού» (σσ. 137-138).

Αν το προηγούμενο κεφάλαιο εντάσσεται στη γενικότερη θεματική, που αφορά το ανθρώπινο πρόσωπο της δημοκρατίας, το κεφάλαιο «ό άνθρωπος και ο πολίτης στην έλληνική πολιτική φιλοσοφία και τη συνταγματική πρακτική» εξετάζει καταρχήν τα συντηρητικά, άντεπαναστατικά πρότυπα του ανθρώπου κατά τον δέκατο ένατο αιώνα, του ανθρώπου «ύπηκόου - πολίτη», νομική κατασκευή μάλλον παρά αληθινή προσωπικότητα, και προχωρεί στην ανθρωπιστική και φιλελεύθερη θεώρησή του στην νεώτερη Ελλάδα με ειδική ανάλυση κεμένων του Ρήγα, των Συνταγμάτων του Άγώνα, του Νόμου της Έπιδαύρου, του Συντάγματος της Τροιζήνος, κεμένων που, όπως αποδεικνύει ο συγγραφέας, άντανανκλούν ιδέες μιας μακρόχρονης έλληνικής ήθικης και πολιτιστικής παράδοσης, από τον Όμηρο, τον Ίσοκράτη, ως τον Άριστοτέλη και τους Πατέρες της Εκκλησίας.

Στο μελέτημα που ακολουθεί οί έννοιες προγραμματισμός και νόμος διερευνώνται και ως φαινόμενα της ζωής του ανθρώπου, σύμφυτα «με την φυσιολογία του ως εργαζόμενου κοινωνικού όντος» και ιστορικά (από τον αρχαίο έλληνικό στοχασμό, στον φυσιοκρατικό φιλελευθερισμό και ως τους νεώτατους χρόνους). Ο συγγραφέας ανάλύει τη σύγχρονη προβληματική, στην όποία εμπλέκονται ο προγραμματισμός της προόδου και ο νόμος, και προχωρεί τόσο σε όρθή κατανόηση του ισχύοντος Συντάγματος της 11ης Ίουλίου 1975, όσο και σε συλλογισμούς μεθόδευσης θεσμικών άναπροσαρμογών, άναθεώρησής του, σε «συνδυασμό με τις μεταβολές της κοινωνικής ύποδομής», τις «οικονομικο-τεχνικές και πολιτισμικές εξελίξεις του σημερινού κόσμου», με γνώμονα τη «συμμετοχική έλευθερία, δικαίωμα μαζί και ύποχρέωση του πολίτη» (σ. 166). Οί ένδεικνυόμενες θεσμικές άναπροσαρμογές συνοψίζονται κατά τον συγγραφέα «σε μία ... φράση: αποκέντρωση και συντονισμός με γνώμονα ένα έντελως άνανεωμένο κοινωνικό ήθος» (σ. 168).

Ότι τον Γ. Βλάχο άπασχολεί συνεχώς το θέμα της έξόδου από τη σημερινή πολύπλευρη κρίση —κοινωνική, οικονομική πολιτική, ιδεολογική, θεσμική, και ήθική— καθώς και το παρόν και το μέλλον της δημοκρατίας είναι όλοφάνερο σε κάθε κεφάλαιο του βιβλίου, κι αυτή ή έγνοια ύπαγορεύει συχνά την άναδημιουργική άφομοίωση του παρελθόντος (ό ίδιος λέει εύστοχα στο τελευταίο του μελέτημα: «έκείνο που αποκαλούμε παρόν είναι

μία ανεπανάληπτη στιγμή που αναπαράγει τὸ χθές» σ. 211), ἐδῶ τοῦ προτύπου τῆς ἀρχαιότητος, καλλίτερα, τὴν ἀντιπαράθεση τῶν ἱστορικῶν προτύπων τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ νεώτερου κόσμου. Τὸ μελέτημα ποὺ ἀκολουθεῖ «Ἀπὸ τὴν ἀρχαία στὴ σύγχρονη δημοκρατία» εἶναι διπλὰ ἐνδιαφέρον: ἱστορικά, καθόσον περιέχει μία ἀκριβὴ ἐπισκόπηση τῶν πιὸ σημαντικῶν δεδομένων τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας²: (ιδέα τοῦ ἐλεύθερου ἀνθρώπου, ιδέα τοῦ κοινοῦ συμφέροντος, ἄμεση συμμετοχὴ ὅλων τῶν πολιτῶν στὴ λήψη πολιτικῶν ἀποφάσεων), ἀλλὰ καὶ ἰδεολογικά. Συνοψίζοντας τὸ ἀρχαῖο πρότυπο ὁ συγγραφέας παρατηρεῖ: «Ἄν θέλει κανεὶς νὰ καταστρώσει τὸν τελικὸ ἀπολογισμὸ αὐτῆς τῆς μακρινῆς ἐμπειρίας, θὰ διαπιστώσει χωρὶς δυσκολία τὴν ἀμοιβαιότητα τῶν θεσμῶν καὶ τῶν ἠθῶν, ἀμοιβαιότητα ποὺ παραπέμπει μὲ τὴ σειρά της στὴν αὐτονόητη ἀλληλεξάρτηση τοῦ κοινωνικο-πολιτικοῦ πλουραλισμοῦ καὶ τῆς ἀτομικῆς καὶ συλλογικῆς ἐλευθερίας» (σ. 174). Ἐξ ἄλλου, μετὰ ἀπὸ μιὰ ὀξυδερκὴ ἀπαρίθμηση τῶν ἀνησυχιῶν καὶ προβληματισμῶν ποὺ προήλθαν ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴ τῶν δομῶν τῆς σημερινῆς ἐνδοκρατικῆς καὶ ἀκρατικῆς κοινωνίας, ὁ συγγραφέας ἐκθέτει μὲ σαφήνεια τὶς βασικὲς συνθήκες ἑνὸς νέου προτύπου «διεθνικῆς πλουραλιστικῆς δημοκρατίας» (σσ. 184 ἐπ.), μὲ ἔμφαση στὸ δικαίωμα τῆς διαφορᾶς³.

Στὸ θέμα τοῦ δημοκρατικοῦ προγραμματισμοῦ —μὲ τὸ ὁποῖο ἀσχολήθηκε ὁ Γ. Βλάχος ἤδη ἀπὸ τὸ 1965— καὶ τῆς αὐτοδιοίκησης ἀναφέρεται καὶ τὸ ὑπ. ἀρ. 10 μελέτημα (192 ἐπ.), ὅπου καὶ πάλι καταφαίνεται ὁ συνδυαστικὸς ὅσο καὶ ἠθικὸς τροπισμὸς τοῦ πνεύματος τοῦ συγγραφέα. Μεταξὺ ἄλλων ἀναφέρεται ἐδῶ ὁ συγγραφέας καὶ στὸ γεγονὸς τῆς διασπορᾶς «τῶν πανεπιστημιακῶν μονάδων στὴν περιφέρεια» «χωρὶς χωροταξικὸ προγραμματισμὸ καὶ σχεδιασμὸ», καὶ αὐτὸ τὸ θέμα ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἀντικείμενο τοῦ ὑπ. ἀρ. 11 μελετήματος, τὸ ὁποῖο ἔχει ὡς κύριο τίτλο τὶς ἔννοιες «πολιτισμὸς» καὶ «παιδεία».

Τὸ τελευταῖο μελέτημα τοῦ βιβλίου εἶναι ὁ λόγος τὸν ὁποῖο ἐξεφώνησε ὁ Ἀκ. Γ. Βλάχος στὶς 11.1.1990, ἀναλαμβάνοντας τὰ καθήκοντα τοῦ προέδρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν: «Ἡ Ἑλλάδα στὸ κατώφλι τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα». Υἱοθετώντας τὴ σωκρατικὴ συμπεριφορὰ —καὶ ἐπιταγὴ— τῆς αὐτογνωσίας σὲ ἀτομικὸ καὶ συλλογικὸ ἐπίπεδο ὁ συγγραφέας ἐστιάζει τὸν προβληματισμὸ του στὰ δύο βασικὰ ἐρωτήματα: «Τί εἴμαστε —τί πρέπει νὰ πράξουμε;», στὰ ὁποῖα καὶ ἀπαντᾷ, ὅπως ἀπάντησε ἤδη ὁ ἐλληνικὸς φιλοσο-

2. Θυμίζω ἐδῶ καὶ τὸ βιβλίο τοῦ Ἀκ. Γ. Βλάχου, *Ἡ ιδέα τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου στὴν Δημοκρατία τῶν Ἀθηναίων*, Ἀθῆναι, Α. Σάκουλας, 1994.

3. Βλ. καὶ G. Vlachos, «Protection des minorités et limites du droit à la différence», *Le Monde*, 29.5.1986.

φικὸς νοῦς, μὲ τὴν ἰδέα τῆς ἔλλογης οὐσίας «ποὺ ἐνυπάρχει στὸν ἄνθρωπο» (σ. 220), τοῦ κριτικοῦ πνεύματος (σ. 223), τῆς ὑπέρβασης τοῦ Ἐγὼ ἀπὸ τὸ Ἐμεῖς, τῆς καλλιέργειας «τῆς αἰσθήσεως τοῦ κοινοῦ Ἀγαθοῦ ἢ τοῦ κοινοῦ Συμφέροντος ποὺ ἀποτελεῖ τὸν ὕψιστο σκοπὸ τῆς παιδείας» (σ. 224), τοῦ σεβασμοῦ τῆς φύσης, τοῦ συνδυασμοῦ ἐθνικῆς-ἐλληνικῆς καὶ εὐρωπαϊκῆς παιδείας, τῆς ἐπανασύνδεσης τῶν Ἑλλήνων μὲ τὴν μακραίωνη ἱστορία τους, ὁλόκληρη, θὰ ἔλεγα, ἀρχῶν καταστατικῶν ποὺ πολυφωνικὰ καὶ δυναμικὰ διατρανῶνονται στὰ μελετήματα ὅλου τοῦ βιβλίου.

Ἄννα ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ

Α. ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ, *Μελετήματα Προσωκρατικῆς Ἠθικῆς*. Πρόλογος Γ. Βλάχου, Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθήνα, 1994, 129 σελ.

Τὰ τελευταῖα χρόνια παρατηρεῖται σημαντικότερη στροφὴ πρὸς τοὺς Προσωκρατικούς. Τὸ ὄντως εὐτυχὲς γεγονὸς δὲν εἶναι τυχαῖο. Ὁ αἰώνας μας γνώρισε πολλὰ καὶ σημαντικὰ φιλοσοφικὰ τάσεις καὶ σχολές, οἱ ὁποῖες, ὡστόσο, θεωρούμενες στὴ γενικότητά τους, δὲν ἱκανοποιοῦν τίς βαθύτατες ἐμπνοές τῆς γνήσιας φιλοσοφικῆς συνείδησης. Ἴσως ἡ νοσταλγία τῶν φιλοσοφικῶν ἀπαρχῶν, τῆς ρωμαλέας καὶ αἰώνιας παιδικότητος τῆς φιλοσοφίας ὁδήγησε τὴ φιλοσοφικὴ διανόηση στὶς ἀρχέγονες πηγές, στοὺς ἀνεξάντλητους Προσωκρατικούς.

Αὐτὸ εἶναι, νομίζω, τὸ μήνυμα τοῦ νέου βιβλίου τῆς Ἄννας Κελεσίδου. Γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλα τῆς κείμενα ἢ φιλόσοφος διακρίνεται γιὰ τὴν εὐγένεια τοῦ στοχασμοῦ τῆς καὶ γιὰ τὸ ἀνοιχτῶν προοπτικῶν βλέμμα τῆς. Ὁ στοχασμός τῆς εἶναι διαφανής, δεκτικὸς καὶ φιλόξενος ταυτόχρονα. Γνωρίζει καλὰ τὴ σύγχρονη φιλοσοφία καὶ ἴσως αὐτὸ ἀποτελεῖ ἕναν ἐπιπλέον λόγο ἐπίμονης καὶ δημιουργικῆς ἀναστροφῆς τῆς μὲ τοὺς Προσωκρατικούς. Κατὰ βάθος θεωρούμενα τὰ *Μελετήματα* κατοπτρίζουν προσωπικὰ θέσεις οἱ ὁποῖες ἐκφράζονται μὲ τὰ φθέγματα καὶ τὰ ἀποφθέγματα τῶν Προσωκρατικῶν.

Ἦδη ἡ θεματικὴ θέτει τὸ δάκτυλο ἐπὶ τὸν τύπον τῶν ἥλων. Ὁκτὼ εἶναι τὰ μελετήματα μὲ κυριότατη ἀναφορὰ σὲ βασικὰ θέματα ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς φιλοσοφίας. Ἡ Ἄννα Κελεσίδου γνωρίζει καλὰ τὴ θεματικὴ τῆς, ἀναστρέφεται οἰκεῖα μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, ἀναπτύσσει τίς θέσεις τῆς μὲ ἐμφανῆ ἀνεση καὶ γνώση. Ἀνεπιτήδευτο τὸ ὕφος τῆς μαρτυρεῖ τὴν ὥριμη φιλόσοφο, ἡ ὁποία ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ παρουσιάζει τίς ἀπόψεις τῆς σὲ

